

# Ніжинські Старожитності

№ 3-4 (3-4), липень-грудень, 2011 р.

Видання Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського та Центру пам'яткознавства НАН України і УТОPIK



**ІВАН  
КОНОНЧУК**  
старший викладач  
НДУ імені  
Миколи Гоголя

## І НАІ<sup>а</sup> І І В НА<sup>2</sup>ОІ АІ АІ ДЕІ ЕО І<sup>2</sup>АЕІ НУЕЕІ È ЕОІ ÖВІ È

У всі часи ярмарки мали велике значення – вони були не тільки центрами торгівлі, але й центрами спілкування людей, розвивали міжнародні відносини, налагоджували зв'язки між народами та державами.

Ніжинські ярмарки – це дуже своєрідне явище не тільки в Україні, але й у всьому світі (особливо в середні віки). Вони з'явилися ще в XVI ст., але широкого розквіту досягли в XVII–XVIII ст. Саме в цей час Ніжин формувався як центр торгівлі, а ніжинські купці починають активно освоювати світові простори.

Із перших відомих ніжинських купців назвемо майже забуті імена Івана Шереметцова та Дмитра Ципоева. Перший прибув до Ніжина зі свого рідного м. Севськ Орловської губернії і, об'єднавши з Д. Ципоевим капітали, вирішив розпочати торгівлю з Персією. Першим у 1747 р. вирушив у далекі краї Д. Ципоев – промандрувавши 8 років, він помер у Індії. Через 13 років І. Шереметцов дізнався про смерть компаньйона і, намагаючись повернути свої капітали, уклав угоду з Миколою Челобитчиковим. Отсанняй зважився їхати до Індії ще раз.

Шлях до індійських ринків був нелегким: Ніжин–Київ–Ясси–Бухарест–Стамбул, далі річкою Тигр до Багдада, потім – суходолом до р. Євфрат, через Перську затоку в Калькутту. Загалом дорога в Індію забрала рік, а зворотна – аж 4 роки! М. Челобитчиков вирішив примножити капітали, обдубувши незнайний до того в Україні товар із Кантона (Китай) і Малакки (сучасна Малайзія), – останню в епоху Середньовіччя називали Золотим Херсонесом, саме до неї наприкінці XV ст. прагнув потрапити знаменитий мореплавець Христофор Колумб, відкривши натомість шлях до Америки. Шлях до незнаних, майже казкових торгових міст

із Ніжина виявився найбільш правильним. На сьогодні можемо з повною мірою оцінити цю подію: М. Челобитчиков став першим нашим співвітчизником, який побував у Малакці й Кантоні, залишившись єдиним на довге десятиліття. У далеких краях ніжинський купець ймовірно розповідав про своє місто, про нашу культуру й освіту, ремесло і торгівлю, суспільні відносини, історію тощо.

У серпні 1805 р. в Кантоні побував ще один ніжинець – капітан шлюпу "Нева" Юрій Лісянський – під час першої російської навколосвітньої експедиції. Одним із важливих завдань його подорожі було виявлення для Російської імперії нових ринків збуту та закупівлі товарів, встановлення торгових зв'язків з іншими країнами, закріплення вже діючих угод. І знову місцеві люди дізнавалися не тільки про товари з далекої землі, але й слухали наших пісень, бачили наші танці – за спогадами учасників експедиції дуже сподобався жителям Кантону танок гопак і українські пісні.

З Китаю М. Челобитчиков рушив до Лондона, Лісабона, Парижа; звідти – до Санкт-Петербургу, де досконало доповів про можливість вітчизняної торгівлі... й загинув при загадкових обставинах. Про причини й обставини смерті ніжинського купця залишається тільки здогадуватися: чи то він заважав владі надмірною щирістю, чи то мав надто великі перспективи освоєння нового ринку в очах конкурентів по купецькому цеху... На жаль, не з'явилися на ніжинському ринку й незвичайні товари Золотого Херсонеса. Можливо імперській владі муляло очі велике досягнення "малоросійського купця", звичайного українця-ніжинця?

Загалом, до початку XVIII ст. ніжинська торгівля мала досить широкі

міжнародні зв'язки, завдяки чому український капітал і українські товари активно просувалися і на російському, і на світовому ринку. Так, проїжджаючи через "столицю" Ніжинського полку, датський посол Юст Юль зазначає: "Ніжин – велике торговельне місто, укріплене прекрасним валом". Цікавий опис характеру торгівлі в місті дав член російської Академії наук Гільденштедт: "В Ніжині можна зустріти крам найрізноманітнішого походження: європейські, турецькі, кримські, московські, сибірські, – тому що тут головний торговельний пункт поміж Росією, з одного боку, Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом і Ляйпцигом – з іншого".

У 80-х роках XVIII ст. річний обсяг товарообігу трьох найбільших щорічних ніжинських ярмарків – Всеїдного, Троїцького і Покровського – складав 1 млн. 800 тис. руб. Опанас Шафонський у своєму "Топографічному описі Чернігівського намісництва" зазначає: "Ніжин не тільки в Чернігівському намісництві, але й в усій Малій Росії – одне таке місто, яке можна назвати торговим і яке не поступається у торговому відношенні багатством великоросійським містам".

На ніжинських ярмарках знаходили широкий збут вироби як місцевого виробництва, так і імпортні. В уже згаданому творі О. Шафонського про масштабність і асортимент товару ніжинського торгу свідчить географія купців і їх краму: Росія, Туреччина, Таврія (тобто Крим), Польща, Італія, Угорщина, Молдавія, Австрія; регіони й міста Російської імперії: Москва, Сибір, Оренбург, Астрахань, Царицин, Черкаськ, Саратов, Санкт-Петербург, звісно – також українські міста; з-поміж закордонних: Гданськ, Кенігсберг, Ляйпциг, Бреславль, Яніна, Тирнов, Адрианополь, Філіпполь, Олександрія, Константинополь.



ОЛЕКСАНДР  
МОРОЗОВ

завідувач Музею  
рідкісної книги бібліотеки  
НДУ імені  
Миколи Гоголя

Книгозбірня Ніжинського державно-університету імені Миколи Гоголя по праву може вважатися однією з найдавніших діючих науково-освітніх бібліотек Лівобережної України. Адже її початки сягають 1820 року, коли було відкрито в Ніжині Гімназію вищих наук. Упродовж 190 років існування бібліотеки до складу її фондів влилося чимало надзвичайно цінних книжкових і рукописних пам'яток, що перетворило книгозбірню на унікальне історико-культурне явище.

Початок формування книжкових зібрань університетської бібліотеки сягає першої чверті XIX ст. й тісно пов'язаний із іменами засновників вищого навчального закладу в Ніжині – братів Олександрів і Іллі Безбородьків. З нагоди відкриття почесний попечитель Ніжинської гімназії, небіж засновників, граф О.Г. Кушелев-Безбородько подарував навчальному закладові частину родинного книжкового зібрання, що містило чимало унікальних видань російської та європейської літератури XVII–XVIII ст. Згодом фонди бібліотеки поповнювали нові надходження від різноманітних благодійників, спеціальна література, навчальні посібники, передплатні та періодичні видання. Після реорганізації Ніжинського юридичного ліцею в Історико-філологічний інститут князя Безбородька в 1875 р. для бібліотеки було придбано книжкові зібрання професорів Московського університету С.П. Шевирьова (1806–1864), Лейпцизького – Ф.-В. Річля (1806–1876), директора Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту І.Б. Штейнмана (1819–1872). Невдовзі склад інститутської бібліотеки поповнили дублетні примірники польських стародруків з бібліотеки Варшавського університету та рідкісні палеотипи та стародруки XVI–XVIII ст. з бібліотеки Ніжинського Олександрівського грецького училища. Пізніше, в 1920–1930 роках, до інститутської бібліотеки надійшли цінні приватні книжкові зібрання ніжинських професорів І.Г. Турцевича, М.М. Бережкова, М.М. Михайловського, В.В. Качановського, К.Ф. Радченка, В.І. Резанова й інших. Паралельно формувалася унікальний рукописний фонд бібліотеки, де зберігалися документи X–XIX ст., у т.ч. грецькі рукописні Євангелія X–XI ст., фрагменти грузинської Біблії XIII ст. на пергаменті, листи венеціанських дожів, східно- та західнослов'янські рукописи XIV–XVIII ст., автографи творів і листи М.В. Гоголя тощо. На жаль, у XX ст. бібліотека зазнала суттєвих втрат унаслідок масових вилучень і переміщення літератури. Так, у 1930-х роках повністю був вилучений з фондів інститутської бібліотеки рукописний фонд, а також передана до інших установ частина

## ЄВАНГЕЛІЇ 2 НОВАЇ АБОЄЄ І ОЦАР ДАЄЇНІ І - ЕІ ЕАЄ ОІ ААНЕОАДО А І АЄЕІ 2

стародруків і рідкісних видань. До того ж, за радянської доби вивчення фондів бібліотеки та науково-бібліографічний опис її колекцій не були визнані пріоритетними напрямками діяльності інституту. І тільки створення в 1985 р. при інститутській бібліотеці Музею рідкісної книги дозволило, нарешті, привертнути увагу до колекції книжкових пам'яток і розпочати систематичну роботу з її дослідження.

Перлиною Музею, безумовно, слід вважати нечисленну, але надзвичайно цікаву за наукового й історико-культурного погляду добірку кирилических стародруків XVII–XIX ст., яка нараховує сьогодні 182 одиниці зберігання, в т.ч.: 21 примірник із XVII ст., 78 з XVIII ст., 73 – XIX – початку XX ст. Найдавніше таке видання датується 1637 р. Це білоруське видання друкарні Кутейнського монастиря твору "Про Варлаама та Іоасафа історія", що приписується грецькому письменнику IX–X ст. Іоанну Дамаскіну. Що стосується верхньої хронологічної межі колекції, то за радянського часу традиційно до категорії стародруків зараховували кирилическі видання до 1800 р. включно. Слід зауважити, що під час сучасного комплектування колекції Музею рідкісної книги його співробітники дотримуються точки зору книгознавців, щодо доцільності збирати подібні видання й більш пізнього часу. Зокрема, з огляду на масове нищення книжок у XX ст. та через недостатню вивченість "асортименту" книг кирилических друкарень XIX – початку XX ст., хронологічною межею колекції вважається 1915 р. В колекції стародруків бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя репрезентовано книжкову продукцію друкарень, що діяли на території України (друкарень Києво-Печерської та Почаївської Лаври, а також Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень Лазаря Барановича, Львівської друкарні ставропігійського інституту), Білорусі (друкарні Кутейнського монастиря під м. Оршею та Могильовського братства), Росії (видання Друкарського двору, Верхньої друкарні Симеона Полоцького та Синодальної друкарні), Молдови (друкарня Нямецького монастиря), а також Константинопольської та Бухарестської друкарень, що видавали книги болгарською та волозькою мовами.

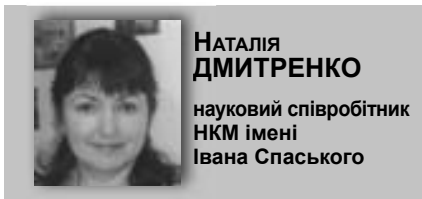
Переважають більшість кирилических стародруків колекції становлять видання Святого Письма, богослужбові книги, а також зразки проповідницької, агіографічної, історико-

церковної, навчально-довідкової літератури. Авторські твори представлені книгами Петра Могили "Православне ісповідання віри" (Москва, 1696 р.), Кирила Транквіліона-Старовецького "Євангеліє учительне" (Могильов, 1697 р.), Єпифанія Славинецького "Бесіди на шестоднів" (Москва, 1665 р.), Лазаря Барановича "Труби словіс проповідних" (Київ, 1674 р.), Симеона Полоцького "Псалтир царя Давида, рифмами переложенная" (Москва, 1681 р.), Антонія Радивіловського "Вінець Христов" (Київ, 1688 р.), Стефана Яворського "Камінь православної віри" (Москва, 1728 р.; Київ, 1730 р.), Феодана Прокоповича "Духовний регламент" (Санкт-Петербург, 1776 р.), Іоанна Максимовича "Феатрон нравоучительний" та "Богородице Діво" (Чернігів, 1707 та 1708 р.), Іоасафа Кроковського "Акафіст та житіє св. Варвари" (Київ, 1777 р.), Ісаї Копинського "Меч духовний" 2 (Чернігів, 1747 р.) й інші.

Окрасою ніжинської колекції є великоформатне напестольне Євангеліє (in folio, 46x67 см, вага 17,5 кг.), надруковане в Москві у 1689 р. Ця пам'ятка є справжнім взірцем друкарського мистецтва кінця XVII ст. На відміну від інших відомих примірників цього видання, ніжинський фоліант вирізняється вишуканим художнім оздобленням. Пишні барочні гравіювані рамки, зображення євангелістів, заставки та заголовки титульної і трьох перших сторінок кожного з чотирьох Євангелій розфарбовані у кольорі від руки та визолочені. Обріз книжкового блоку теж багато оздоблений різьбленим рослинним орнаментом і позолотою. Це Євангеліє було подароване Ніжинському Благовіщенському монастирю в 1709 р. рідним братом його засновника митрополита Стефана Яворського – Федором.

Сьогодні вкрай актуальними проблемами наукової діяльності Музею рідкісної книги бібліотеки НДУ імені Миколи Гоголя є повна інвентаризація фонду рідкісних видань, виділення книжкових пам'яток у окрему колекцію, її упорядкування, забезпечення надійного збереження, науково-бібліографічна робота й уведення результатів наукових досліджень у науковий обіг.





НАТАЛІЯ  
ДМИТРЕНКО

науковий співробітник  
НКМ імені  
Івана Спаського

Нещодавно у приміщенні історичного відділу Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського діяла тимчасова виставка "Друг родинного вогнища – самовар", де експонувалися предмети з фондів музею, пов'язані з традиціями чаювання. Звісно, "правили бал" тут самовари. Цих неодмінних атрибутів обіднього столу в Російській імперії XIX – першої половини XX ст. у фондах НКМ нині зберігається близько трьох десятків.

Усім відомо, що самовар – це пристрій для приготування кропу, і нині традиційно вважається національним російським витвором.

Своєю появою самовар зобов'язаний вживанню чаю. До Московії сухий чайний лист уперше потрапив у середині XVII ст. зі сходу й застосовувався спочатку серед знаті в якості лікарського засобу. В 1679 р. Московська держава укладе угоду з Китаєм про регулярне постачання чаю. Пізніше чай почали завозити до Одеси, Полтави, Харкова, Ростова й Астрахані. Проте, добра слава напою поширювалася дуже повільно. Пов'язано це було з його високою ціною: чорний чай коштував у 10 разів, а найкращий зелений – у 40 разів більше, ніж, скажімо, какао, яке також завозилося здалеку. В XIX ст. чай стає російським національним напоєм. Щорічне споживання чаю в 1870 р. складало півфунта (200 гр.), а в 1900 р. – фунт на душу населення. Відтак, чай стає серйозним конкурентом збитно – улюбленому гарячому напою на Русі. Готувався цей напій із медом, лікарськими травами (м'ята, хмель) і прянощами (кориця, гвоздика, кардамон, імбир) у збитеннику, який зовні нагадував чайник, у середині якого розміщувалася труба для закладання вугілля. На кожному базарі чи ярмарку можна було побачити збитенника, колір обличчя якого конкурував із кольором начищеного посуду для гарячого збитно.

У XVIII ст. на Уралі в м. Тулі з'явилися ще одні попередники самовара – самовари-кухні, які мали вигляд великої братини (посуд для пиття), поділеної на 3 частини: у двох варили їжу, а в третій кипів чай. Де і коли з'явився перший "класичний" самовар – невідомо. Проте, достеменно відомо, що в 1778 р. в Тулі братами Іваном і Назаром Лисициними був виготовлений самовар на першому в місті самоварному заводі, засновником якого був їх батько Федір Лисицин. Він у вільний від роботи на збройному заводі час, збудував власну майстерню, де експериментував з міддю.

Самоварне виробництво виявилось дуже прибутковим – кустарі Лисицини швидко стали фабрикантами. У Тулі в 1785 р. відкривається "самоварний заклад" О. Морозова, в 1787 р. –

## ÄÐŒÄ ÐĪ ÄÈĪ Í Î ĀĪ ĀĪ ĀĪ ÈÛÄ – ÑÀĪ Î ĀÀÐ

ф. Попова, в 1796 р. – М. Медведєва. У 1850 р. в одній тільки Тулі було 28 самоварних фабрик, які виготовляли 120 тис. самоварів на рік! Найбільшими були фабрика Я. Ляліна – 10 тис. самоварів, фабрика І. Ломова, Рудакова та братів Баташових – по 7 тис. самоварів на рік.

Тульські самовари проникали в усі куточки Російської імперії, ставали прикрасою ярмарок, завдяки яким, власне, потрапили й до Ніжинщини. Звісно, абсолютну більшість самоварів, що нині є на зберіганні в НКМ, становлять якраз вироби тульських заводів.

Основним матеріалом для виготовлення самоварів була зелена мідь (латунь), красна мідь (сплав міді 50–63 % та цинку 37–50 %); томпак (сплав міді 85–90 % та цинку 10–15 %); часом робили зі срібла чи мельхіору (сплав міді 50–60 %, цинку 19–39 % та нікелю 13–18 %); іноді вкривали сріблом або, навіть, золотили. Самовари зроблені з томпаку були найдорожчими (25–30 руб.) й мали більш привабливий вигляд, – тому знаходилися в більш заможних родинах.

Внутрішній устрій самовару був однаковим, а ось під час зовнішнього оздоблення майстри проявляли всю свою фантазію – деякі деталі самоварів набували казкової форми: ручки у вигляді драконів, дельфінів, виноградної лози тощо.

Процес виготовлення самовару складався з 12 операцій і залучали для цього 7 спеціалістів:

- *наводильник* – гнув мідний лист, виробляючи відповідну форму самовару;
- *лудильник* – лудив оловом внутрішню поверхню самовара;
- *токарь* – точив і полірував самовар;
- *слюсар* – виготовляв ручки, крани;
- *збиральник* – збирав самовар, прилаштовував крани;
- *чистильник* – начищав до дзеркального блиску поверхню самовара;
- *токарь по дереву* – виготовляв шишки та дерев'яні елементи ручок.

Найбільш відомими російськими "самоварними" фірмами були фабрики Ломових, Баташових, Тейле, Ванікіних, Воронових, Шемаріних. Вироби їх фабрик користувалися особливою популярністю. Однак, серед них фаворитом споживчих симпатій були баташовські самовари. Яскравим прикладом такої популярності є факт існування наприкінці XIX ст. в Тулі аж десяти (!) фабрик однофамільців Баташових.

У 1898 р. був затверджений статут "Товарищества паровой самовар-

ной фабрики наследников Василия Степановича Баташова в Туле". Це була перша самоварна фабрика з паровими двигунами в Російській імперії. На початку XX ст. фабрика нащадків В.С. Баташова випускала 54 фасони самоварів. Жодна з російських або закордонних виставок не обходилася без продукції цієї фабрики.

Краща продукція отримувала нагороди, які тишили самолюбство та марнославство власника фабрики. Зменшене зображення отриманих медалей клеймили на самоварах для підвищення популярності продукції. Вищою нагородою на всеросійських виставках вважалося право клеймити на своїх виробах державний герб. Так, на Нижегородській виставці 1896 року за виробництво самоварів нащадки В.С. Баташова отримали таке право.

Проте, відбиток російського герба та різноманітні нагород можна побачити й на самоварах інших заводів.

Наприкінці XIX ст. головними конкурентами Баташових були І. Капирзін, брати Шемаріні, Воронови й інші. Фабрика І. Капирзіна була заснована в 1860 р. На початку XX ст. тут виготовляли 100 фасонів самоварів ємністю від 2 до 80 літрів. Серед них були самовари спиртові, магазинні, дорожні, самовари-кухні. В 1899 р. з метою

отримання більшого прибутку, брати Шемаріні уклали угоду про створення торгового дому для збуту самоварів, і досягли в цьому значного успіху, ставши постачальником самоварів до двору персидського шаха. Самовари братів Шемаріних експонувалися на Всесвітній виставці 1889 року в Парижі, де отримали Велику срібну медаль. У 1910 р. на виставці в шотландському Глазго їх продукція була нагороджена Почесним дипломом.

З'явившись на межі XVIII ст., самовар більше, ніж 200 років займав почесне місце як у царських палацах, дворянських маєтках, так і був гордістю й окрасою чайних столів купецьких і міщанських родин, проникаючи практично в усі домівки величезної держави – незважаючи на досить пристойну ціну, обзавестися самоваром прагнули навіть неможливі робітничі та селянські родини. Цей елемент домашнього начиння стає символом гостинності, добробуту, сімейного затишку. Самовар асоціювався з неквапливою бесідою в колі друзів, гостей; він збирав за стіл всю родину, був своєрідним об'єднуючим центром для людей різного віку. Чи не настав час відродити добру традицію?





СЕРГІЙ  
ЗОЗУЛЯ

старший науковий  
співробітник  
Центру пам'ятокознавства  
НАН України і УТОПІК

У кожному місті є вулиця, яка слугує осердям міського життя, вбирає в себе історію міста, фіксує її пам'ятками архітектури, монументального мистецтва, пам'ятними місцями тощо. В урочисті моменти життя міста така вулиця одягає парадні шати, наповнюється юр-бами городян і чисельними гостями, в будні чи "штатні" вихідні – метушлива й одночасно статична; примагнічує туристів; або просто є місцем для неквапливого променаду чи-то на самоті, чи-то у приємній компанії. В Парижі – це Єлисейські поля, в Москві – Арбат, в Києві – Хрещатик або Андріївський узвіз, у Ніжині – Гоголівська.

Сучасна вулиця Гоголя – одна з найстаріших вулиць Ніжина. Початки її історії можна шукати на початку розвитку Ніжина власне як міста в сучасному розумінні – з кінця XVI – першої чверті XVII ст.

Вулиця, що нині з'єднує адміністративний центр Ніжина з його історичним ядром – територією ринку, обрамлену вул. Московською, пл. Заньковецької та вул. Подвійською – є частиною давнього транзитного шляху, який проходив через Ніжин. Звідси, від стін колишнього Ніжинського замку на північ починалася Московська дорога – до Борзни, Батурина, Глухова й далі – власне до Москви. В діаметрально протилежному напрямку починалася Київська дорога – на південь, до Києва (з відгалуженням на Прилуки, Пирятин і далі – до Таврії й Криму). Але Київська дорога починалася не безпосередньо від стін замку, а від Київської брами середньовічних міських укріплень (приблизно де пл. Леніна). Ось між замком і цією брамою й почала формуватися майбутня Гоголівська вулиця.

Спершу вулиця була майже вдвічі коротшою за сучасну, адже починалася не від стін замку, а від Соборної площі, котра постала в другій половині XVIII ст. на місці еспланади навколо фортечних укріплень – незабу-

## АІ АІ Е²АНУЕА АОЕЕОВ А І ²АЕІ ²

дованого простору по периметру поза укріпленнями, який у мирний час використовувався для ведення торгівлі. Західною частиною цієї площі був сучасний Гоголівський сквер, північно-західною – територія еспланади, яку в другій половині XVII ст. почали заселяти греки. Відтак, майбутня центральна вулиця Ніжина починалася з сучасного перехрестя з вул. Стефана Яворського й мала назву Московської вулиці – як нагадування про те, що вона колись була частиною Києво-Московського шляху.

Варто відразу зауважити, що звідси Московська вулиця (не плутати з сучасною вул. Московською) саме починалася, а не закінчувалася як зараз. Ці викрутаси з розворотом вулиць – справа більшовицької радянської влади, яка – як відомо – любила все розвертати й перевертати догори дригом. У Ніжині, де планування вуличної мережі здійснене за радіально-променевою системою, всі вулиці починалися від центру, історичного ядра – колишнього замку, й розходилися врізобіч, з'єднуючись між собою провулками. В 1926 р. нова влада розчерком пера перенесла адміністративний центр від Соборної площі, де колись знаходився міський магістрат, де був справжній центр міського життя (з найголовнішим для Ніжина – ринком!) – до новоствореної площі, найменованої на честь І. Франка (згодом прізвище українського письменника змінили на псевдонім російського революціонера В. Ульянова). Тут у дореволюційному готелі чоловічого монастиря розмістилися органи міської та окружної (районної) влади. Відтепер саме ця місцина офіційно вважалася центром Ніжина. А будинки на всіх вулицях, що знаходилися між старим і новим центром вирішено було перенумерувати у зворотному напрямку. Парадоксально, але більшовики центр міста винесли фактично поза територію міста – до початку XIX ст. на місці пл. Франка була еспланада поза вже згадуваною Київською брамою...

Але повернемося до вулиці Гоголя. На початку XVIII ст. місцєблюститель

російського патріаршого престолу, митрополит Рязанський і Муромський Стефан Яворський придбав кілька розташованих поруч садиб у середмісті Ніжина, декотрі з яких межували з Соборною площею. На цих землях він у 1702 р. на власні кошти, а також на кошти гетьмана Івана Мазепи розпочав будівництво величного мурованого собору, який був завершений і освічений на честь Різдва Пресвятої Богородиці в 1716 р. Того ж року клопотаннями Стефана Яворського тут таки був заснований чоловічий монастир. Обитель займала практично цілий міський квартал, південна частина якого межувала з Соборною площею. Вздовж цієї межі у другій половині XVIII ст. був збудований корпус келій, а в першій половині XIX ст. – монастирські лавки з надбудованою теплою церквою та дзвіницею.

Одночасно, впродовж другої половини XVIII ст., коли Ніжин втратив оборонне значення, фортифікаційні споруди поступово розвалювалися і врешті були взагалі знівельовані; західна частина Соборної площі втратила комунікаційне та торгове значення – весь торг перемістився на територію зрівняної зі землею замку. Ця частина площі, ймовірно, заповнювалася людом лише під час великих церковних свят і ярмарків. Решту ж часу це була поросла дрібним бур'яном, вкрита багом і калюжами пустка, де вільно себе почувала різноманітна свійська живність. (Чи не тут юний Микола Гоголь підгледів величезну калюжу зі свинею, вмістивши потім її в одну зі своїх "миргородських" повістей?). Так було доки в середині XIX ст. міська влада не вирішила перетворити цю частину площі на сквер. Ініціатором і меценатом цієї справи був В.В. Тарновський-старший – власник знаменитого маєтку в Качанівці, який свого часу закінчив Ніжинський лицей князя Безбородька; його ж ім'ям і був названий новостворений сквер.

Унаслідок такого обмежування частини Соборної площі стара Московська вулиця була продовжена вздовж монастирського кварталу та скверу імені В.В. Тарновського у напрямку основної частини площі, яка відтепер отримала нову паралельну назву – Торгова площа. Водночас вулиця набула кількох важливих урбанізаційних рис – з'явилися відмежовані дерев'яними кілками від проїжджкої частини тротуари, а на проїжджій частині з'явилася дорожнє покриття.

На початку XIX ст. Московську вулицю від Соборної (Торгової) площі й до початку Київської дороги вкрили довгими тесаними колодами, зафіксованих забитими в землю довгими, більш як півметровими залізними костілями (один із таких був знайдений років зо десять тому під час ремонтних робіт і нині зберігається у фондах НКМ). Колоди мостили поперек вулиці; ані ущільнення ґрунту під ними, ані дренажу ймовірно тоді не існувало, то ж негода й навантаження









**ВАЛЕНТИНА КУЛИК**  
науковий співробітник  
НКМ імені  
Івана Спаського

Невдовзі виповнюється 190 років від дня народження Дмитра Івановича Журавського – відомого інженера та вченого в галузі мостобудування. За розрахунками Дмитра Журавського споруджувалися мости під час прокладання першої залізничної колії в Росії, що з'єднала столицю з Москвою. Крім того, він є також автором проекту знаменитого шпильо дзвіниці Петропавлівського собору в Санкт-Петербурзі.

Народився Д.І. Журавський у с. Білому Курської губернії. У дев'ятирічному віці його віддали навчатися до Фізико-математичного ліцею в м. Ніжині – зреформованої після "Справи про вільнодумство" Гімназії вищих наук князя Безбородька. Згодом він продовжив навчання в Петербурзькому інституті шляхів сполучення, де нині ім'я видатного інженера-мостобудівника записане золотими літерами на мармуровій дошці.

Як талановитого інженера, Д.І. Журавського після закінчення навчання запрошують на роботу до Міністерства шляхів сполучення. Залізничний міст через р. Верев'ю, збудований за проектом Д. Журавського, свого часу вважався одним із кращих у світі.

Але крім практичної роботи, Дмитро Іванович залишив після себе й певний

## АЄААОІ ЄЄ І І НОІ АОА²АІ ЄЄ, ЎІ І АА×ААЅВ А І ²ÆЄІ ²

науковий доробок. Результатом кропітких досліджень стала велика праця "ПромостизарозкосноюсистемоюГау". За цю роботу Д.І. Журавському в 1855 р. було присуджено Демидівську премію Імператорської Академії наук. Ця праця започаткувала, фактично, вітчизняну наукову школу мостобудування.

Значним успіхом Д.І. Журавського була перебудова шпильо дзвіниці солицного Петропавлівського собору. Храм зводився ще за імператорства Петра І на початку XVIII ст. Згодом собор перетворився на родинну усипальницю Романових. З верхнього майданчика Петропавлівського собору можна було оглянути величну панораму міста над Невною та його околиць. Не випадково інший випускник ніжинського вищого навчального закладу М.В. Гербель писав: "Щоб мати справжнє уявлення про улюблене дітище Петра, потрібно піднятися на вершину Петропавлівського шпильо".

Даниною професіоналізму й інженерному хисту Д.І. Журавського можна вважати присвоєння йому чину полковника, а згодом – генерал-майора, що також яскраво підтверджує неабияку значимість його робіт.



Сучасники із захопленням називали «мостом на хмарах» відновлений при пожежі видатним інженером міст на р. Мста, де вперше в Росії було застосоване електричне освітлення під час нічних робіт. За зведення цього моста Дмитро Іванович отримав у нагороду орден Св. Анни І ступеня.

З 1871 р. Д.І. Журавський бере участь у перебудові Маріїнського водного шляху, керує проектуванням приладозьких каналів, а з 1877 р. і до кінця своїх днів працює директором Департаменту залізничних шляхів Міністерства шляхів сполучення. За досягнення й беззастрешну службу йому було нагороджено орденами Білого Орла та Святого Володимира.

Не забували про видатного випускника місцевого ліцею й у Ніжині – на межі XIX – XX ст. його ім'ям була названа одна з новостворених вулиць. Щоправда, за радянської доби її "перекрашували" з Журавської на Червоноармійську. Чим завинив новій владі видатний учений – можна тільки здогадуватися. Можливо вже на часі відновити історичну справедливість і повернути вулиці ім'я Дмитра Івановича Журавського?



**ЛАРИСА КУЛИК**  
науковий співробітник  
НКМ імені  
Івана Спаського

Здається, ще вчора більшість з нас вивчала у школі твори Юрія Оліферовича Збанацького. А хлопці, начитавшись його книжок, грали у війну.

За три роки матимемо сторічний ювілей від дня народження відомого письменника, земляка з Подесення.

Ю.О. Збанацький народився у перший день 1914 р. в с. Борсукив Остерського повіту на Чернігівщині. Ще в досить юному віці йому довелося зрозуміти значення слова "відповідальність": у 17 років стає вчителем, а в 19 – директором семирічки.

Майбутній письменник закінчив спочатку Чернігівський педтехнікум, згодом, у 1937 р. – Ніжинський державний педагогічний інститут.

Коли почалася війна, Ю. Збанацький працював редактором остерської районної газети "Колгоспне село". Потім була копітка робота щодо організації партизанського загону на Остерщині. Довелось Юрію Оліферовичу побувати і в Чернігівській'язниці, і в Яцівському концтаборі в 1942 р. Після втечі з-під нацистського "нагляду" починає формувати партизанський загін ім. Щорса, який діяв на заході Чернігівщини між Десною та Дніпром. Найрадісніша мить для загону бу-

## РѢЭ ЄААІ АОУЄЄЄ – АЄІ ОНЄІ ЄЄ І ²ÆЄІ НУЄІ - АЄУІ - ØЄІ ЄЄ

ла, коли під Ніжином партизани-розвідники зустрілися з передовими підрозділами Радянської армії й вивели їх до Придесення.

У 1944 р. Ю. Збанацькому було присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Післявоєнне життя Юрій Оліферович цілком присвятив літературній діяльності. Майже десять років він очолював Київську міську організацію Спілки письменників УРСР.

Дуже полюбилися молоді його повісті: "Таємниця Соколиного бору", "Лісова красуня" тощо. За роман "Хвилі" Ю. Збанацький був нагороджений Державною премією УРСР ім. Т.Г. Шевченка. У 1960–1970 роках Ю. Збанацький починає цікавитися кіномистецтвом. Він пише сценарії до фільмів "Морська чайка", "Серед добрих людей", "Чекайте зв'язкового" й інших.

До речі, невідомо як склалася б доля письменника, коли б не один цікавий випадок. Ще в 7 класі Юрій Оліферович писав оповідання, повісті й п'єси. Рукопис однієї з них потрапив до крамниці у кооперації, де в цей папір загортали оселедці. Допитливий продавщиці твір сподобався. Далі шлях рукопису достеменно невідомий, але врешті-решт п'єса була поставлена на клубній сцені. Ось така усмішка долі. Виявляється, з легкої руки продавщиці оселедців можуть робитися доленосні справи!

Юрій Оліферович Збанацький помер в 1994 р. в Києві. Незабаром після його смерті на фасаді інституту в Ніжині, де він навчався було встановлено меморіальну дошку – позаду однієї з дванадцяти колон білосніжного Гоголівського корпусу, поруч із іншими дошками на честь видатних випускників інституту, що прославили і рідну alma mater, і місто, де навчальний заклад знаходиться.





**Андрій  
МЕДВІДЬ**

науковий співробітник  
НКМ імені  
Івана Спаського

XX ст. для Ніжина яскраво позначилося "авіаційною" темою: від демонстраційних польотів Петра Несторова у 1913 р., які спостерігав 7-річний Сергій Корольов, назавжди "захворівши" після цього небом; до сьогоднішнього дня – дислокацією авіаполку МНС України.

Основу розвитку авіації в Ніжині поклало заснування на північній околиці міста аеродрому, на котрому з 1934 р. дислокувався 34-й учбово-випробувальний полк, що складався з винищувачів І-16, І-153 "Чайка". Згодом, у 1958–1996 роках тут базувався 221-й Брестський Червонопрапорний Гвардійський полк дальньої авіації – реактивні багатопільові Ту-16 та понадзвукові бомбардувальники Ту-22М2 – знамениті "бекфаєри", що могли транспортувати ракети з ядерними боеголовками.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, на ніжинському аеродромі радянських військових авіаторів заступили підрозділи Люфтваффе. Протягом 1941–1943 років у Ніжині базувалися 106-а Дрезденська ескадра пікіруючих бомбардувальників Ю-87, Ю-88 (більш відомі нам як "юнкерси") та 22-й винищувальний полк "Ястреби Геринга" Ме-109 ("месершміти"). Останнім свого часу командував Адольф Галанд, відомий 280 особистими перемогами в небі. Бував у Ніжині й німецький пілот-ас Ганс-Ульріх Рудель. За цим пілотом велася справжнє полювання радянською розвідкою та СМЕРШем. І така увага з боку радянської сторони була цілком виправданою – саме Г.-У. Рудель у вересні 1941 р. однією бомбою потопив лінкор "Марат" радянського Балтійського флоту; крім того на його рахунок були потоплені есмінці "Стережущий" Балтійського флоту, есмінці "Мінськ" і лідер есмінців "Ташкент" Чорноморського флоту, а також 4 панцирні потяги, 500 танків, 800 машин. Дізнавшись про перебування в Ніжині "короля пікірування", Ставка Верховного Головнокомандувача доручила ніжинському підпіллю на чолі з Я.П. Батюком вжити заходів щодо знищення Г.-У. Руделя.

Як це було влаштовано нині добре відомо. 1 травня 1943 р. Галина Бори-

## Авіаційні старожитності

сова, що працювала офіціанткою у офіцерській їдальні, майстерно шприцом увела отруту в закупорені пляшки французького коньяку, – отруєння отримали 18 пілотів, 8 з них померли. Того дня німецькі льотчики проводжали Г.-У. Руделя. Але на превеликий жаль і підпільників, і радянського командування німецький ас залишився живий – він не вживав алкоголю, був спортсменом – важкоатлетом (у повоєнний час навіть був чемпіоном Берліна 1948 р. з триборства – і це не зважаючи на ампутовану ступню!).

Але цим епізодом дії батюківців проти німецьких льотчиків у Ніжині не обмежилися. Пізніше за зібраними підпільниками даними було зроблено уточнення координат німецького аеродрому, внаслідок чого був здійснений масовий авіаналіз штурмової авіації Центрального фронту (11 серпня 1943 р.). Звідси, з цього ж аеродрому в Ніжині, вже відступаючи німці встигли у вересні 1943 р. здійснити наліт на залізничну станцію Бахмач, де тоді зосередилися ешелони наступаючої Радянської армії.

У звільнені Ніжина від нацистів брала участь 11-а гвардійська авіадивізія (літаки Ла-5, Як-3, Як-7, Як-9, Іл-2, Пе-2), яка згідно наказу Верховного Головнокомандувача отримала почесне звання "Ніжинська", а також 175-й гвардійський авіаполк і титулована 299-а Ніжинська штурмова авіадивізія (літаки Іл-2, Пе-2; командир Чухаєв). У складі цієї авіадивізії служив знаменитий радянський ас-штурмовик, Герой Радянського Союзу Румянцев.

Після війни ніжинський аеродром продовжував слугувати військовим. Уже за доби існування незалежної України його "демлітаризували", спрямувавши на справу порятунку людей. Але нещодавно війна знову нагадала про себе... 1 березня 2011 р. Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського отримав листа від генерал-лейтенанта Збройних Сил України Олександра Едуардовича Захарова, в якому він звернувся з проханням про сприяння в пошуку свого

загиблого діда – льотчика, що загинув у бою під час визволення Києва у 1943 р. За даними О.Е. Захарова його дід був збитий під Ніжином.

Лейтенант Петро Кузьмич Денисов, льотчик 721-го Косторинського винищувально-авіаційного полку, 52-го авіакрила, 4-ї ескадрильї Воронежського фронту 20 вересня 1943 р. зійшовся в бою під Ніжином із німецьким асом Герхардом Гоффманом, оберфельдфебелем 4-ї ескадрильї 52-ї винищувальної ескадри Люфтваффе. На рахунок німця було 130 збитих радянських літаків; за військові успіхи мав Золотий Германський хрест, Лицарський хрестом із мечами. Г. Гофф-



ман підбив Ла-5фм (бортовий № 37) П.К. Денисова, але не збив. Лейтенант Денисов намагався дотягти до ніжинського аеродрому, але не судилося: палаючий літак упав у болото під самим Ніжином.

За фактом звернення О.Е. Захарова була створена комісія з пошуку літака у складі прапорщика авіазагону МНС України Є.В. Томика, одного зі співробітників ніжинського міського відділу Управління СБУ в Чернігівській обл., завідувача історичним відділом НКМ імені Івана Спаського В.М. Ємельянова й автора цієї статті. На запит із Ніжина військово-повітряні сили ФРН надали матеріали, щодо цього повітряного бою, і через 60 років після війни було встановлено з точністю майже до сантиметра місце падіння. Неабияку допомогу в цій справі надав генеральний директор ЗАТ ППТР "Пётр" (м. Воронеж, Російська Федерація) Віталій Миколайович Латарцев, котрий прилетів у Ніжин 15 травня 2011 і впродовж майже двох тижнів брав участь у пошуку літака, надаючи потім консультації щодо ідентифікації знахідок останків літака та шляхів його визволення із більш, ніж півстолітнього земляного погону.

Спільними зусиллями місце падіння літака було знайдене, заміряне й зафіксоване за допомогою сучасного навігаційного обладнання. Тепер справа за археологами. А потім – за музейниками – залежно від ступеню збереженості й комплектності літака.





**ОЛЕКСІЙ  
ФАТЮК**

завідувач відділу  
"Природа Приостер'я"  
НКМ імені  
Івана Спаського

Ця історія почалася у вересні 1995 р., коли в один із буденних днів керівництво Ніжинського цегельного заводу зателефонувало до міського краєзнавчого музею, повідомивши, що під час розробки глиняного кар'єру на глибині 6 м знайдені залишки якоїсь доісторичної тварини. Коли на вказане місце прибули співробітники музею, з'ясувалося, що тут, на околиці Ніжина відшукуються, і вже не вперше, рештки мамонта.

Вперше в Україні подібну знахідку було зроблено в 1839 році. На 77-у кілометрі траси Суми-Київ розташоване село Кулишівка на лівому березі річки Хусь серед мальовничої природи. До села часто завертають автобуси з туристами, яких приваблює унікальний пам'ятник. Не людині, а історичній події - знахідці мамонта. Пам'ятник у 1842 р. збудував український природознавець Іван Йосипович Калиниченко на місці, де він-таки й знайшов скелет стародавньої тварини.

Залишки велетенських тварин учені знаходили й раніше, зокрема в Сибіру. Там, до речі, в умовах вічної мерзлоти рештки цих тварин "законсервовуються" настільки гарно, що дозволяє не тільки ретельно вивчити будову їх тіла, але й інколи спробувати на смак їхнє м'ясо! А на території Північного Сибіру й на Алясці має місце навіть промисловий збір мамонтового бивня, адже речі, виготовлені з нього, дуже коштовні.

Можна сказати без перебільшення, що стосовно вивчення мамонтів основний фактологічний матеріал локалізований саме на території колишнього СРСР - здебільшого в Російській Федерації (у Сибіру), але й на території України також.

Що ж собою являв мамонт? Мамонти (або волосаті слони) мали висоту до 3,5 м і важили до 7 т. Основною відмінністю від сучасного слона була наявність волосяного покриву по всьому тілу до декількох десятків сантиметрів завдовжки зі щільним підшерстком. Така "шуба" дозволяла вижити навіть

## 0BÀ0²É Ì ÀÌ Í Í Ò

у суворих умовах холодного клімату. Живилися вони виключно рослинною їжею, поїдаючи траву й невеличкі чагарники, взимку відкопуючи їх за допомогою масивних закручених бивнів.

Цікавий мамонт ще й тим, що він є сучасником стародавніх людей. У той час людина була одним із компонентів теріофауни Землі й тісно була пов'язана з навколишнім середовищем, особливо з потенційними об'єктами полювання, що давали їй їжу та одяг.

Більшість сучасних палеонтологів вважає, що походження слонів мамонтової лінії пов'язане з територією Євразії. Майже мільйон років тому ці велетенські тварини почали мігрувати до Північної Америки та Європи з Азіатської частини материка (між Азією та Америкою там, де зараз Берінгова протока, тоді був суходіл). У Європі вже існували на той час т.зв. слони архидискодонтої групи, корені якої тягнуться ще на 3 млн. років углиб історії. Нині невідомо, яка з гілок архидискодонтного стовбура дала початок роду мамонтів. Але відомо, що майже 10 тис. років тому мамонти досить швидко зникли.

Отож, можна уявити, які унікальні знахідки знаходяться у нас під ногами.

В Україні сьогодні є лише 2 повністю змонтовані скелети мамонта - в Національному науково-природничому музеї Національної академії наук України в Києві та в Палеонтологічному музеї Одеського національного уні-

верситету ім. І.І. Мечнікова. Перший змонтований із кісток різного географічного походження; другий майже повністю був викопаний поблизу с. Олексіївка Одеської обл. І ось у 1995 р. стала нагода побачити третього на околиці Ніжина.

У глиняному кар'єрі поза Ніжинським цегельним заводом на глибині 6 м, майже на рівні ґрунтових вод, було знайдено череп велетенської тварини з величезним бивнем, довжиною 2 м. Багато трубчастих кісток, кістки плечового поясу, добре збережені хребці - тільки мала частина того, що співробітники Ніжинського краєзнавчого музею були в змозі були підняти на по-

верхню. Напре- великий жаль, умови, в яких тварина пролежала багато тисяч років, не дали змоги підняти основну частину кісток. Але особливо в а ж л и в и м була знахідка двох добре збережених корінних зубів мамонта, за якими можна було визначити, до якої групи слонів: або південно-руської, або більш чисельної північної - належала ця тварина. На сьогодні можна припустити, що тварина належала до мамонтів пізнього типу, вік яких приблизно 12 тис. років.

Цілком ймовірно, що знайдені рештки можуть бути частиною групового могильника мамонтів і сподіваємося, що колись-таки з'явиться можливість виявити й дослідити цілий комплекс викопних решток цих величезних тварин на околиці Ніжина.



### Науково-популярна газета «Ніжинські старожитності»

**Засновники:** Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Ніжинський краєзнавчий музей ім. Спаського І.Г. Ніжинської міської ради Чернігівської області  
Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія № від .2011 р.

**Адреса редакції:** вул. Батука, 6, м. Ніжин Чернігівської обл., 16600, Україна  
E-mail: nizhynski\_starozhytnosti@ukr.net  
тел. +380-68-3535957 (головний редактор), +380-4631-22248 (відповідальний секретар)  
Комп'ютерний набір і верстка - Ганна Бичковська  
Обсяг - 1,0 друк. арк.

Газета надрукована у ТПК "Орхідея" ФОП Лук'яненко В.В., м. Ніжин, вул. Леніна, 13а  
тел. +380(4631)51505, e-mail: holdingvv@gmail.com  
Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 3020 від 02.11.2007 р.

Підписано до друку 07.10.2011 р. Наклад 500 примірників. Замовлення №

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів)  
За точність викладених фактів і цитувань несуть відповідальність автори (автори)

### Редакційна колегія

Сергій Зозуля  
(головний редактор)  
Геннадій Назаренко  
Олена Титова  
Олександр Самойленко  
Олександр Морозов  
Геннадій Дудченко  
Наталія Дмитренко  
(відповідальний секретар)

### Розповсюджується безкоштовно

Запрошуємо до творчої співпраці  
як професійних дослідників,  
так і краєзнавців-аматорів